

811.163.41'367.52

811.163.41'282

<https://doi.org/10.18485/sj.2019.24.1.28>**САЊА П. ОГЊАНОВИЋ***

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 09. 10. 2018.

Прихваћен: 15. 01. 2019.

О ЈЕДНОМ НЕОБИЧНОМ РЕДУ РЕЧИ У СРПСКИМ ГОВОРИМА

Футурска конструкција типа *да идем ћу*

У раду се говори о једном, с аспекта савременог српског књижевног језика, необичном распореду у реду речи у појединим српским говорима. Енклитички облик помоћног глагола *хтети* у забележеним примерима заузима положај иза конструкције *да* + презент (*да идем ћу*), дајући притом и другачију нијансу значења у односу на аналитички футур с уобичајеним редом речи (*ћу да идем*). Увидом у грађу, запажа се географска линија којом се може пратити домет ове појаве: од југа, тј. од мрковићког дијалекта, ка истоку и североистоку до области Параћинског Поморавља.

Кључне речи: српски језик, дијалекти, ред речи, синтакса, етномиграционе струје.

1. УВОД

Дијалекатска синтакса је област која је недовољно истраживана у нашој науци.¹ Постоји неколико разлога томе. Прво, дијалектолошким упитницима се обично не могу једноставно добити одговори важни за област синтаксе (лако

* sanjar_51@yahoo.com

¹ Има, ипак, студија посвећених синтаксичким питањима у дијалектима (нпр. аутора Р. Симића, С. Милорадовић, Р. Младеновића, М. Јуришић). О реду речи у дијалектима је мање писано (в. нпр. Ђукановић 1997, Шћепановић 2011).

је навести информатора да употреби одређену лексему, њен облик и сл., али није тако лако добити информацију о употреби глаголских облика, реду речи итд.). Други разлог лежи у томе што се у класичном истраживању народних говора испитанику често постављају оквирне теме за разговор (о обичајима, веровањима, прошлости и сл.), а то нужно са собом носи маргинализовање удела спонтаног и непосредног разговора, у коме би могле доћи до изражаја одређене језичке особине које се не појављују у приповедачким формама. Синтаксички упитници Милке Ивић (1963) и Софије Милорадовић (Ракић-Милојковић 1995) свакако представљају значајан допринос у начину истраживања дијалекатске синтаксе. Представљајући две врсте питања у свом синтаксичком упитнику, М. Ивић наводи да неке језичке појаве захтевају „посебан поступак на терену”, јер су „претежно такве природе да се аутентични одговор на њих не може добити испитивањем по квестионару, већ једино у слободном разговору” (Ивић 1963: 18). Говорећи о дијалектолошким испитивањима народних говора још је А. Белић истицао да је „и за синтаксу и за све друге особине најлепши [...] извор – говор, р а з г о в о р” (Белић 2000: 254, спац. С. О.). Узевши у обзир ова запажања, јасно је зашто су се поједини дијалектолози приликом теренског истраживања служили само методом *слободног разговора*, сматрајући да се једино тако може доћи до сигурних резултата, при чему су користили упитник само за потребе проверавања неке већ забележене појаве (исп. Милетић 1949: 219–220, Вујовић 1969: 81–82). Такав приступ може у великој мери бити делотворан и када је реч о истраживањима у области реда речи.

2. ИЗ СИНТАКСИЧКОГ ДИЈАЛЕКАТСКОГ МАТЕРИЈАЛА

Уопштено посматрано, за ред речи у српском језику се обично каже да је слободан. Ипак, термин слободан ред речи се узима условно јер слобода није потпуна, већ поседује одређена ограничења. Она се нарочито тичу положаја енклитика, будући да се „и у научној и у граматичкој литератури по правилу [...] констатује да распоред енклитика потпада под везани ред ријечи, јер је строго утврђен” (Ковачевић 2013: 136). Када се, на пример, говори о глаголским енклитикама, давно је истакнуто да је уобичајено да „оне стоје *иза прве речи у реченици*” (Ђорђевић 1898: 220).²

Ред речи у дијалектима српског језика даје нешто другачију слику, иако се и овде појаве везане за ред речи најчешће тичу положаја енклитика. Поред општепознатих случајева удвајања заменица, положаја енклитичких облика заменица, као и повратне заменице *се* за свако лице, на почетку реченице и сл., нашу пажњу завређује још једна појава. Наиме, у неким дијалектима

² Прецизније, друго место се односи на положај или иза првог реченичног конституента или иза прве речи првог конституента (в. Ковачевић 2013: 136).

српског језика енклитички облик помоћног глагола *хтети* се може јавити и иза конструкције *да* + презент, дакле и на крају реченице.

2.1. У монографији Луке Вујовића (1969) под насловом *Мрковићки дијалекат* пар страна је посвећено и питању реда речи (286–288).³ Једна забележена црта привлачи нашу пажњу. Као посебан случај аутор издваја „конјуктивне реченице са футурским значењем код којих енклитички презент глагола *хтје-ти* стоји иза везника *да* и *презента*” (287). Као примери дати су: *Да згрију-ћу воду*; *Да крепа-ће*; Ајте, *да се скупи-ће* Горана (288); *Да затворим-ћу* врата; *Да спим-ћу* мало под онај дуп; *Да узму-ћу* опет (349). По ауторовом тумачењу, ради се о реченицама са посебним истицањем футурског значења, у већем степену него у реченицама с енклитичким обликом презента глагола *хтети* и конструкцијом *да* + презент (349).

Говор Сретечке Жупе Миливоја Павловића (1939) нам показује сличан модел.⁴ Као и у мрковићком говору, и у говору Сретечке жупе енклитичко *ћу* може стајати у постпозицији. М. Павловић наводи један пример за ову појаву: *ја ти кажем ћу* (215). Овде се ради о аналитичком моделу футура који тежи уклањању редундантног везника *да*. Овај модел футура (са ретким учешћем везника *да* или без његовог удела) познају српски косовскометохијски говори на већем делу територије.

2.2. Збирка народних песама, приповедака, умотворина и сл. из области Метохије које је сакупио и приредио Милорад Радуновић (1996) пружа нам драгоцену слику о говору ове области друге половине XX века. Највећи број записаних текстова је из Истока, Пећи и Клине, док су остала места мање заступљена (434). У неколико приповедака забележена је конструкција *да* + презент за којом следи енклитички облик глагола *хтети*. За лакше разумевање контекста у коме се такав ред речи употребљава навешћемо шире делове текста.

У приповеци о припитим гостима који се са славе враћају својим кућама забележен је овакав дијалог:

„Тако ти Бога, Сретко, оћеш да ме одведеш до куће, се не унем сам да одем, видиш какав сам се учинео!?”

„Да те одведем *ћу*.”

Кренуо Сретко да га води, али не ка кући, већ на другу страну, ка Гусару. Тео је да проба Марка колико је истина пијан. Али Марко запео, па ни да мрдне:

³ Према аутору, највише одступања у реду речи забележено је у положају атрибута уз именицу, где примери с атрибутом у постпозицији добијају на бројности под утицајем албанског језика.

⁴ У делу посвећеном реду речи истиче се велика слобода у организацији реченице: реченица може почети енклитичким облицима личних заменица и повратном заменицом *се* за свако лице, енклитички облик заменице у функцији неправог објекта може стајати на крају реченице у футурској конструкцији и сл. (Павловић 1939: 215–216).

„А ’де ћеш тамо, бре!?”
 „Да те водим *ћу* кући.”
 „Па није тамо моја кућа, бре! Тамо су Цигани [...]” (189).

У приповеци о злоћудној жени оваква конструкција је забележена у дијалогу између супружника. Наиме, када супрузи надође „хуја”, супруг је пушта да ради све што хоће:

Она га јанула и тера га да ју носи. И он ју носи на леђа, а она га удара ногама каи мамузама.
 – „О, пусти ме, жено, за бож’ атар, се не могу више!” рекне он њојзе.
 „Да те *пустим ћу*, али да ми скуваш кафу” (153).

Када, у причи о слави, домаћин пита госте желе ли да наздраве из чаше или каленице, гост одговара:

„Не, вала, *да пијемо ћемо* из кал’енице!” (161).

Ова конструкција је забележена и у приповеци о просидби девојке, када девојчин отац на просидбу одговара:

„Добро, *да питам ћу* жену” (165).

У делу Радуновићеве збирке посвећене устаљеним изразима бележимо следеће: *Да идем ћу* на свѣти себет часнога домаћина; *Да узнем ћу* једну (цигару), па јако несам пушаљка! (375).

Део народних умотворина с Косова и Метохије забележио је и Владимир Бован (1989). У једној приповеци човек решава да крене на пут како би пронашао убицу свога брата:

Једноме убијо један брата, па побегао у другу земљу. Чуо га овај, па рече: „Ајд д’идем *да га тражим ћу*”. Отиде и по трагу, по трагу нађе га (131).

2.3. Познато је да и дела уметничког стваралаштва писана на дијалекту (у целини или делимично) могу представљати вредан материјал за анализу народних говора. Такав је и роман *Петријин венац* Драгослава Михаиловића (1981). Писан у облику казивања Петрије Ђорђевић из једног параћинског села (у роману – Вишњевица), кроз бројне језичке особине даје слику косовско-ресавског дијалекатског типа, ресавског подтипа. Петрија у једном делу говори:

„Мајко”, кажем свекрве, „мен нешто много претиснуло преко стомака, биће да је оно. Него, *да идем ћу* ја кући. А ти, ако оћеш, дођи” (15).

У другом делу текста, где прича о свом разговору с лекаром, од кога је желела да сазна у којој је болници смештен њен супруг Миса, изговара:

„Остави ти то”, велим ја њему. „Ја јесам уморна и нервозна, ал знам шта говорим. А сад ми само још кажи атресу од болницу ди си га упутио, па *да идем ћу* ја” (177).

Иста конструкција у реду речи запажа се на још једном месту. Потресена, после сукоба с Мисом, Петрија каже:

Добро, мислим се. Ако оћеш да ћутиш, ти ћути. Ајд ја у собу. Осврнем се тамо лево-десно. Са шта ћу да се забавим! Пођем према шифоњер, *да узнем ћу*, мислим се, онај веш да прередим (278).

3. СТИЛСКО-СЕМАНТИЧКЕ ОДЛИКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

На основу наведених примера запажа се да се ова конструкција јавља најчешће у 1. л. једнине, у дијалошкој форми (и монолошко-дијалошкој), и да означава намеру/готовост/(само)подстицање говорника за извршење неке радње. Саставни делови ове футурске конструкције, ако изузмемо неуобичајен (с аспекта књижевног српског језика) распоред тих јединица (*да* + презент + енкл. глагола *хтети*), могу указивати на то да се и овде ради о посебној врсти футура – тзв. футуроиду (в. Симић 2009, Ковачевић 2014), који је „хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката” (Ковачевић 2014: 23). Значајно је и запажање М. Ковачевића о разлици у значењу негираног футура који се гради помоћу инфинитива (*неће играти* – као чињеница) и оног изграђеног конструкцијом *да* + презент, где ова конструкција исказује намеру, решеност, жељу (*неће да играју* – не желе да играју). „Разлика у значењу ових двију форми добро се чува у конструкцијама с глаголом *бити* уз негирани презентски облик глагола *хтјети* – *неће бити* и *неће да буде* – јер се формом а) футура *неће бити* констатује будуће стање као чињеница, док се б) формом зависносложене реченице *неће да буде* исказује волунтативно значење, тј. намера или жеља субјекта да се не реализује оно што је означено конструкцијом *да* + презент” (Ковачевић 2014: 18).⁵ Дакле, за разлику од конструкције *да* + презент иза негиране форме глагола *хтети*, која у односу на футур грађен инфинитивом може имати другачије значење, сматра се да је аналитички футур глагола у потврдном облику увек заменљив синтетичким.⁶

Међутим, ако узмемо у обзир дијалекатске примере из наше грађе, запажа се да сви наведени примери, поред тога што садрже обрнут ред речи, носе нешто другачије значење, донекле различито од аналитичког футура с уобичајеним редом речи. У забележеним примерима наглашена је компонента намере/решености/спремности/(само)подстицања за чин који следи непосредно након изговорене реченице, или он већ почиње/траје у току говорења. Нпр., када Сретко из Радуновићеве приповетке пита Марка куда га води, он

⁵ „Одрични облик презента глагола *хтети* је само један, и тај се један облик употребљава у оба значења – у волунтативном [*не (хо)ћу*] и у значењу које он има као помоћни глагол у футуру” (Стевановић 1988: 169).

⁶ Има и истраживача који сматрају да афирмативни „футур с конструкцијом *да* + презент спремније изражава намеру него футур с инфинитивом (вероватно по аналогiji с одричним обликом: *нећу ићи* = футур, *нећу да идем* = „не желим”)” (Кликовац 2009: 65).

одговара – *Да те водим ћу* кући, иако радња већ траје, већ су на путу. Одговор је могао бити изречен и уз помоћ презентског облика, али не и редовним редом аналитичког футура (*Ћу да те водим кући*), који у датој ситуацији не би имао смисла. Када Петрија жели да иде мужу Миси у посету, она тражи да чује његову адресу уз – *Па да идем ћу ја*. Таквом конструкцијом се имплицира да она полази код Мисе одмах, истог тренутка по добијању потребне информације. (Да је изговорила – *Па ћу (ја) да идем*, то би могло значити и нешто каснији одлазак, не истог тренутка, чак делом можда и уз елементе колебања, сумње, неизвесности). На разлику у значењу указује и Л. Вујовић поредећи реченице из свог материјала (*Да затворим-ћу врата* и *Се^a-ћу да затворам врата*), које за њега представљају „конјуктивне реченице са хоћу”, с тим што је први пример нешто ближе правом футуру од другог (Вујовић 1969: 349). Чини се да је у другом примеру говорнику био потребан и прилог *сад* како би било јасно да извршење глаголске радње следи убрзо, док први пример као да самом конструкцијом наговештава непосредно извршење радње, или се она одиграва већ у току говорног чина. Изгледа да је стављањем енклитике глагола *хтети* иза конструкције *да* + презент наглашена и сама семантичка компонента глагола, иако је он дат у енклитичком облику.⁷ Треба имати у виду и да су у српском језику „прво и последње место, односно почетак и крај реченице, нарочито истакнути”, као и „да је за истицање битно и одступање од уобичајеног распореда” (Поповић 2004: 16).

4. ДИЈАЛЕКАТСКИМ И ЕТНОМИГРАЦИОНИМ ПУТЕВИМА

Узевши у обзир грађу у којој је забележена конструкција *да* + презент + енклитички облик глагола *хтети*, запажа се да је најјужнији пункт у коме се јавља овакав ред речи говор Мрковића, који захвата југоисточну Црну Гору, област између Бара и Улциња. Мрковићки говор представља један од најархаичнијих⁸ говора српског језика. „Мрковићи су потомци старог становништва тог краја, а проценат досељеника из сусједних крајева Црне Горе је сасвим мали. Зато мрковићки говор представља чист дијалекатски тип, можда с врло незнатним утицајем сусједних црногорских говора” (Вујовић 1969: 78). Од XVIII века Мрковићи трпе утицаје турског и албанског језика (нарочито у лексици). Ипак, пишући о поменутој конструкцији Вујовић истиче да је она „творевина мрковићког говора, јер нема сличне конструкције у албанском језику” (288).

⁷ *Хтети* иначе значи „имати вољу, спремност, решеност за неку радњу [...]” (РМС 1982: *хтети*).

⁸ Према Вујовићу, „мрковићки говор доста добро чува стање једног нашег локалног дијалекта с краја XVI и почетка XVII вијека” (Вујовић 1969: 78).

Идући североисточном линијом од области мрковићког дијалекта, ову конструкцију налазимо на територији Косова и Метохије. Најпре у метохијским местима (Пећ, Исток, Клина), у којима је грађу бележио и сакупио М. Радуновић, а затим и у збирци народних умотворина које је прикупио и објавио В. Бован. Косово и Метохија је као област дијалекатски подељена на два говорна типа, косовско-ресавски и призренско-тимочки, а није без значаја за ову тему ни то да у мањим говорним острвима у овој регији има и представника зетско-рашког говорног типа (Ивић 1985: 157). На крајњем југоистоку Косова овакав ред речи забележен је у говору Сретечке жупе, која представља малу област под Шар-планином, југоисточно од Призрена. Жупа је својим природним положајем задржала доста старог становништва (нешто више од трећине), али је и привлачила нове насељенике, и то из различитих крајева (из осталих делова Косова и Метохије, али и из Скадра, Никшића, кумановског краја итд.) (Павловић 1939: 6). Ако се узме у обзир становништво које је насељавало овај ареал, лако се може закључити да се сретечки говор „јавља као један доста замршен дијалекатски чвор, као јединствена комбинација какве у сличном виду у српском језику више нема” (10).

На крају, најсевернији врх на коме налазимо забележен овакав ред речи је област Параћинског Поморавља, и то из књижевноуметничког текста Д. Михаиловића (*Петријин венац*) и његовог приповедача.⁹ Ова област дијалекатски представља преплитање два говорна типа, косовско-ресавског и призренско-тимочног, тачније јужноморавског говора. „Граница између косовско-ресавског и призренско-тимочног дијалекта полази недалеко од Доње Мутнице, а у косовско-ресавским говорима дуж целе те границе има доста призренско-тимочких наноса” (Ракић-Милојковић 1990: 80).

Ако се погледа правац на коме се простира ова појава, може се претпоставити да се она из јужне области српског језика могла раширити ка поморавској управо косовскометохијском миграционом струјом, која је једна од најстаријих на српском простору. Она „обухвата миграције из целе области између Скадра и Копаоника, од Зете, Метохије, околине Призрена и Косова. До моравске долине је ишла искључно попречним путевима, нарочито зетским. У моравску Србију је продрла преко многобројних превоја између ибарске и јужно-моравске долине [...]” (Цвијић 2000: 131). Дакле, ова особина је могла ићи даље с Космета према моравској долини и као призренско-јужноморавски нанос, а познато је да су се у великоморавској области сусретале све главније етномиграционе струје (134).

⁹ Михаиловић је рођен у Ћуприји, а његови приповедачи су из Ћупријско-параћинског Поморавља.

5. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Дијалекатска грађа (било лингвистичка, фолклористичка или књижев-ноуметничка) пружа нам ваљану основу за осветљавање различитих лингвистичких аспеката народних говора. У раду је на основу ње указано на синтаксичку појаву из области реда речи која се, иако у невеликом броју примера, распростире на чак три говорна типа српског језика. Мрковићи, чији је говор истраживао Л. Вујовић, налазе се на крајњој јужној периферији српског језика и припадају зетско-рашком говорном типу. Област Косова и Метохије, која је истраживана у фолклористичким збиркама В. Бована и М. Радуновића, као и у монографији М. Павловића, дијалекатски представља два говорна типа, призренско-тимочки и косовско-ресавски. Косовско-ресавском говорном типу припада и говор главног јунака из Михаиловићевог романа *Петријин венац*. Линија заступљености ове језичке особине би могла указивати на талас косовскометохијске миграционе струје, који је ову особину у датом тренутку можда поделио с призренско-јужноморавским наносима.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000:** Александар Белић, Мисли о прикупљању диалекатског материјала, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том X, *О дијалектима*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Будућност, 249–255.
- Вујовић 1969:** Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII, Београд, 73–399.
- Ђорђевић 1898:** Петар П. Ђорђевић, О реду речи у српском језику (приступна академска беседа), *Глас Српске краљевске академије*, LIII, Београд, 167–231.
- Ђукановић 1997:** Петар Ђукановић, О реду речи у драгачевском говору, *Дани српског духовног преображења*, IV, Деспотовац, 201–207.
- Ивић 1963:** Милка Ивић, Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима, *Зборник за филологију и лингвистику*, VI, Нови Сад, 12–30.
- Ивић ²1985:** Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика / Увод и штокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.
- Кликовац 2009:** Душка Кликовац, О презенту несвршених глагола за означавање будућних ситуација, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, 57–71.

- Ковачевић 2013:** Милош Ковачевић, Синтаксичком конверзијом и семантички условљен везани ред ријечи, *Лингвистика као србистика*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 131–151.
- Ковачевић 2014:** Милош Ковачевић, Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику, *Радови Филозофског факултета: Филолошке науке*, 16, књига 1/1, Пале, 9–39.
- Милетић 1949:** Бранко Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, IX, Београд, 209–663.
- Павловић 1939:** Миливој Павловић, Говор Сретечке Жупе, *Српски дијалектолошки зборник*, VIII, Београд, 1–353.
- Поповић 2004:** Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ракић-Милојковић 1990:** Софија Ракић-Милојковић, Основе морфолошког система говора Доње Мутнице, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVI, Београд, 75–118.
- Ракић Милојковић 1995:** Софија Ракић-Милојковић, Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, *Српски дијалектолошки зборник*, XLI, Београд 75–118.
- РМС 1982:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, VI књига (С–Ш), Нови Сад: Матица српска.
- Симић 2009:** Радоје Симић, Нормативни и употребни статус футуроида ћу/ћеш... + да + презент, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, 51–55.
- Стевановић 1974:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Научна књига.
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента с везником да, *Студије и расправе о језику*, Никшић: НИО Универзитетска ријеч, 155–180.
- Цвијић 2000:** Јован Цвијић, *Балканско полуострво* (Сабрана дела, књига 2), Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шћепановић 2011:** Михаило Шћепановић, Ред речи на размеђи основице и надградње српског језика, *Српски језик*, XVI, 505–512.

ИЗВОРИ

Бован 1989: Владимир Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији* (II том), Приштина: Јединство.

Михаиловић 1981: Драгослав Михаиловић, *Петријин венац*, Београд: Нолит.

Радуновић 1996: Милорад Радуновић, *Остала је реч / Српске народне умотворине из Метохије* (скупео, приредио и записао Милорад Радуновић), Београд: Српска књижевна задруга.

ÜBER EINE UNGEWÖHNLICHE WORTSTELLUNG IM SERBISCHEN DIALEKT Futur Konstruktion der Art *da idem ću*

Resümee

Die Arbeit beschäftigt sich, aus der Sichtweise der modernen serbischen Literatursprache, mit einer ungewöhnlichen Reihenfolge der Wortstellung in bestimmten serbischen Dialekten. Enklitische Form des Hilfsverbs *хтети* (wollen) nimmt in den aufgezeichneten Fällen die Position hinter der Konstruktion *да + Präsens (da idem ћу)* ein, wodabei es zu einer anderen Bedeutungsnuance in Bezug auf das analytische Futur mit einer üblichen Wortstellung (*ћу да идем*) kommt. Durch Einsicht in das Material kann man anhand einer geographischen Linie die Reichweite dieses Phänomens beobachten, und zwar vom Süden, d.h. vom Dialekt Mrković über den Osten und Nordosten bis hin zum Gebiet Paraćin Pomoravlje, beobachten.

Schlüsselwörter: Dialektologie der serbischen Sprache, Wortstellung, Syntax, ethnische Migrationsströmungen

Sanja P. Ognjanović

Пунктови забележене синтаксичке појаве у реду речи типа
да идем ћу.¹⁰

¹⁰ Пунктови су представљени на подлози дела дијалектолошке карте П. Ивића (1985).